

בעקבות לוחמים

מרמות-נפתלי לצומת כ"ח

"אלף פרחים עוד יפרחו בין ובתוך שוחות

הם שיעידו כי זכרנו את כולם"

(מי שחלם, מאת: דידי מנוסי)



מצודת כ"ח, מתוך: [ויקיפדיה](#)

[היש"מ](#) מותאם לסדנת "מורשת קרב"

מאת: רחל סלמה-מגנזי ורונית בין

עריכה: רונית בין

עריכה לשונית: אפרת חבה

תשע"ה, 2015

רח' הנביאים 30, בניין ארלדן, ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054

אגף של"ח וידה"א – inbalba@education.gov



קובץ זה מכיל קישורים גם לאתרים חיצוניים שאינם אתרי משרד החינוך.
תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות הכלולות בו, הינו באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.

בעקבות לוחמים

מרמות-נפתלי לצומת כ"ח

"אלף פרחים עוד יפרחו בין ובתוך שוחות

הם שיעידו כי זכרנו את כולם"

(מי שחלם, מאת: זידי מנוסי)

מצודת כ"ח (משטרת נבי-יושע) היא אחד המבנים הידועים ביותר בארץ הקשורים למלחמת העצמאות. המצודה שימשה תחנת משטרה, ועליה התחוללו שלושה קרבות בחודשים אפריל ומאי 1948, במיוחד נודע הקרב בליל ה-20 באפריל 1948, שבו נפלו 22 לוחמי פלמ"ח מהגדוד השלישי. מסלול היש"מ עובר במרחב שבין היישוב רמות-נפתלי לצומת כ"ח שבאזור הרי נפתלי. המסלול מתחיל ב"מצפה איתן" – אתר הנצחה לזכרו של רס"ן איתן בלחסן ז"ל, בן רמות-נפתלי שנפל בלבנון – עובר בסמ"ש שחור דרך נקודות תצפית מרהיבות, ממשיך אל שרידי הכפר הערבי הנטוש נבי-יושע, אל מצודת כ"ח ואל האנדרטה ללוחמי קרבות נבי-יושע ויורד ב"דרך הפלמ"ח" לצומת כ"ח. היש"מ עוסק בימים של המאבק לשחרור, לעצמאות ולהקמת מדינת ישראל. מאז נבנתה המצודה – אשר על רכס הר ישע, ליד הכפר העזוב נבי-יושע – בספטמבר 1938, ועד היום, סיפורה הוא חלק בלתי-נפרד מסיפור הביטחון בגליל העליון. סיפוריהם האישיים של הלוחמים שלחמו במקום מעצימים את היות המאבק האישי והלאומי כמעט בלתי-אפשרי, את הנחישות, את הרעות, את המסירות ואת ההקרבה. הליכה בעקבות לוחמים, על רקע נופי הסביבה שבה התרחש הקרב, מזמנת חוויה מעצבת, המעוררת שאלות ביחס למשמעות סיפורה של הארץ הזאת וביחס לאחריות המוטלת עלינו – בהווה ובוודאי לעתיד.

חבל ארץ: [גליל עליון מזרחי והרי נפתלי](#).

משך זמן היש"מ: כ-5.5 שעות (ללא הנסיעה).

אורך מסלול ההליכה: 4 ק"מ.

מפה: מפת סימון שבילים מס' 1, גולן וחרמון.

נקודת התחלה: היישוב רמות-נפתלי, אתר ההנצחה לאיתן בלחסן (נ"צ 20240/27825).

נקודת סיום: חניית קק"ל שבסיום נחל קדש (מול מועצה אזורית מבואות חרמון), נ"צ 20345/28040.

עונה מומלצת: כל השנה, מומלץ בסתיו ובאביב. בעייתי לאחר גשם (סכנת החלקה בירידה).

מגבלות: לאחר גשם, אין לטייל בחלק האחרון של המסלול.

בטיחות: זהירות בחציית כביש ראשי ומבורות מים פתוחים, אין לטפס על חורבות נבי-יושע,

יש לנקוט זהירות בהליכה בנחל קדש: הליכה בשביל צר, ירידה מאתגרת.

אם נקודת הסיום היא על כביש 899 (ליד השילוט "שביל הפלמ"ח"), יש לתאם הגעת הרכב למקום חמש

דק' לפני התלמידים ולמנוע גישת תלמידים לכביש.

דרגת קושי: קל-בינוני. אינו בר-נגישות . מלבד במצודת כ"ח.

אתרים בתשלום: אין.

תיאום מראש: בתצפית איתן אפשר לקיים שיחה של קלוד האב של איתן בלחסן ז"ל (ביתו מול האנדרטה) עם התלמידים: 052-4300016.

במצודת כ"ח אפשר להיכנס למוזיאון בתיאום מראש.

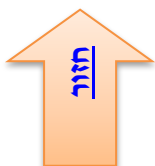
מה ביש"מ

1. [תיאור מסלול](#)
2. [מפות היש"מ](#)
3. [תיאור האתרים שבמסלול](#)
4. [מהלך הפעילות ביש"מ](#)
5. [המחשות ואמצעי עזר לניהול היש"מ](#)
 - [משחקים ונהנים \(1\)](#)
 - [מפת נחלות השבטים \(2\)](#)
 - [כביש, גדר, צומת \(3\)](#) – משימת תלמידים
 - [מפה 1 – צומת נבי-יושע](#)
 - [מפה 2 – גדר הצפון וכביש הצפון](#)
 - [כביש, גדר, צומת \(4\)](#) – תשובות למורה
 - [סיפורו של לוחם \(5\)](#) – רס"ן איתן בלחסן ז"ל
 - [עץ הערמונים – מיומנה של אנה פרנק \(6\)](#)
 - [צופים אל המרחב \(7\)](#)
 - [בור מים \(8\)](#) – תרשים
 - [סמל משמר הגבול \(9\)](#)
 - [חללי הקרב בנבי-יושע \(10\)](#)
 - [תרמיל ערכים \(11\)](#) – משימת תלמידים
 - [בעקבות לוחמי נבי-יושע \(12\)](#) – הצעה לטקס
 - [מעגל של"ח \(13\)](#)
 - [מהו מעגל של"ח](#)
6. [תנ"ך](#)
 - [יהושע יט, לג-מ](#)
 - [יהושע כד, כט](#)
 - [דברים יט, ב](#)
 - [יהושע כ, ז](#)
 - [יהושע כא, לב](#)
7. [ביבליוגרפיה מומלצת](#)
8. [קישורים אינטרנטיים נוספים](#)

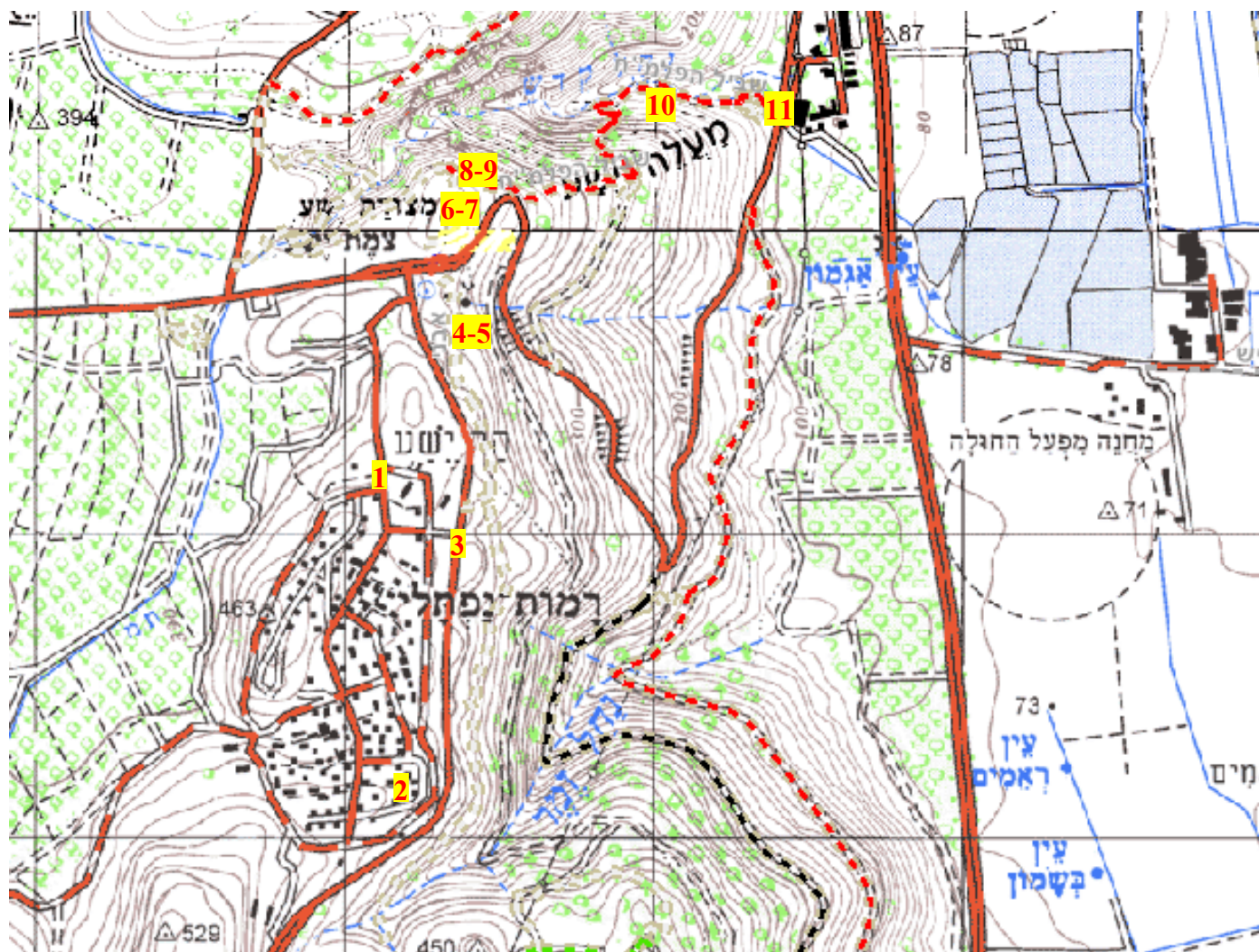
תיאור מסלול

תחילת המסלול ביישוב **רמות-נפתלי (1)**, **במצפה איתן (2)** שהוקם לזכרו של איתן בלחסן ז"ל, בן היישוב שהיה מפקד סיירת צנחנים ושנהרג בלבנון. בסמוך לאנדרטה, נשתל ייחור מ"עץ הערמונים של אנה פרנק", עץ שהיה לסמל בעקבות יומנה של אנה פרנק. נחזור צפונה אל היציאה מהיישוב, נחצה את הכביש מזרחה לסמ"ש שחור **לנקודת תצפית של הקק"ל (3)** על עמק החולה, על רמת הגולן, על החרמון ועל גבול הלבנון. נתקדם צפונה למבנה המסגד, שם נסטה מהשביל ונפנה מערבה למתחם של **נבי-יושע (4)**, אל עץ אלה עתיק, אל בית העלמין ואל בור המים. משם נרד אל **הח'אן (5)** ואל המסגד שבו נמצא הקבר המיוחס ליהושע בן-נון. נמשיך עם השביל, נחצה את כביש 899 אל **מצודת כ"ח (6)** ואל מתחם **האנדרטה וקבר האחים (7)** של לוחמי קרב נבי-יושע שנפלו על כיבוש המצודה במלחמת העצמאות. נמשיך צפונה ב"שביל הפלמ"ח" ונגיע אל **חורשת ברושים (8)** קטנה שצופנת סיפור מרגש על אורן עלום. נתקדם בכיוון מזרח בדרך עפר, בשביל לא-מסומן אך ברור, שיובילנו אל **הפילבוקס (9)**. ממנו נמשיך צפונה סמ"ש אדום, ב"שביל הפלמ"ח", לקראת סופו נחבור **לנחל קדש (10)**, נמשיך עם הנחל מזרחה עד **לחניון הקק"ל (11)**, שם מסתיים המסלול.

אפשרות נוספת לסיום המסלול: מעמדת הפילבוקס נמשיך דרומה על דרך העפר עד כביש 899 (הכביש העולה מצומת כ"ח) ונסיים ליד השילוט "שביל הפלמ"ח".



מפות היש"מ
מתוך: מנהלת הטיולים





תיאור האתרים שבמסלול

רמות-נפתלי (1)

ראשוני המתיישבים ברמות-נפתלי עלו למקום כהיאחזות פלמ"ח בשנת 1945. הם חיו ב"מצודה" שבנתה חברת סולל-בונה בהתאם להכוונת הסוכנות היהודית ובתיאום עם הבריטים. המוסדות הלאומיים שלחו פלוגת פועלים חקלאיים "בני פלד" למקום לשם שמירה על הקרקע ולשם הכשרתה לעיבוד חקלאי. היישוב קם סביב מצודת נפתלי – שהייתה חלק ממערך ההגנה של הבריטים ושהיום היא חלק מבסיס צבאי והיא מיועדת לשימור.

בתום מלחמת העולם השנייה, עלתה למקום קבוצה ראשונה של חיילים משוחררים, חברי שני ארגונים – "וינגייט" ו"המתנדב" – אשר התאחדו לארגון אחד. קבוצה זו התארגנה להתיישבות עוד בטרם שירותם הצבאי של חבריה. במהלך מלחמת העצמאות, היה היישוב נתון תחת אש למשך זמן רב ושימש נקודת קרבות מכרעת מכיוון לבנון. רק לאחר מבצע "חירס", הפסיקו ההתקפות על האזור. בשנת 1963, כשמהמייסדים נותרה רק משפחה אחת, יישבו בני מושבים את המקום, והוא היה למושב עובדים.

מצפה איתן (1)

מצפה איתן הוא אתר הנצחה הנמצא בתחומי היישוב רמות-נפתלי. האתר הוקם לזכרו של איתן בלחסן ז"ל, מפקד סיירת צנחנים.

במרכז אתר ההנצחה, מצוי מגדל בטון מעוצב כמדרגות בגובה של ארבעה מ'. בשטח העליון שלו נשתל עץ זית, והוא מואר בפנסים בעת חשכה. במעקה הצופה אל עמק החולה, מוטבעים לוחות ועליהם כרטיסי טווח וציוני מקום של הנוף הנשקף מכאן. בסמוך למגדל שעץ הזית בראשו, נבנתה רצפה ועליה לוחות המספרים את מורשת הקרב של יחידת סיירת צנחנים, סמלי הצנחנים וקווים לדמותו של איתן ז"ל.

עץ הערמונים של אנה פרנק

במתחם מצפה איתן, נשתל ייחור מעץ הערמונים שהיה לסמל בעקבות יומנה של אנה פרנק. מעל לשנתיים, הסתתרה אנה פרנק עם משפחתה מפני הנאצים במסתור בחלק האחורי של מבנה באמסטרדם שאליו העביר אביה של אנה פרנק קודם לכן את משרדי החברה שבה עבד. באוגוסט 1944, נתגלתה המשפחה ונשלחה אל מותה. כל אותה עת ששהו במסתור, שאבה אנה פרנק עידוד מעץ הערמונים הגדול.

מפאת גילו של העץ ומפאת מצבו קיומו היה לסיכון ממשי, לכן החליטו הרשויות באמסטרדם בשנת 2007 לכתותו. ההחלטה עוררה מחאה מצד רבים שראו בעץ זה סמל. התערבות בית המשפט סייעה בביטול ההחלטה, אך בשנת 2010, לא עמד העץ בפגעי הזמן ובפגעי מזג האוויר וקרס.

ייחורים מהעץ נשתלו באמסטרדם, בבתי ספר ע"ש אנה פרנק ברחבי העולם, ב"יד-ושם" וברמות-נפתלי – במצפה איתן. מקומות אלו נבחרו הן בשל התאמה גיאוגרפית – מקומות גבוהים וקרירים – הן בשל התאמה מבחינה סמלית – מקומות המציינים מעבר משואה לתקומה, ממקום של מוות למקום של צמיחה ושל חיים.

תצפית קק"ל על עמק החולה (3)

נקודת התצפית נמצאת בתוואי שביל ישראל. היא נקראת על שם התורמים, משפחת מאואר מבולטימור שבארצות-הברית. מהמצפה נשקף נוף שדות עמק החולה, מאגרי המים שבו ואגמון החולה.

נבי-יושע (4-5)

קברו של נבי יושע היה מוקד לעלייה לרגל במשך מאות שנים, בעיקר עבור שיעים מדרום לבנון, אשר מתעקשים על כך שזהו קברו של יושע איבן-נון, כלומר: יהושע בן-נון, על-אף שבתנ"ך כתוב שיהושע נקבר "בגבול נחלתו בתמנת סרח אשר בהר אפרים מצפון להר געש" (יהושע כד, ל), כלומר בשומרון. עם הזמן, אימצו גם יהודים את המסורת של השיעים, אם כי בספר "אדמת קודש", אשר נכתב בידי תושב ראש-פינה בשם יצחק גולדהאר בשנת 1913, מובאת מסורת שלפיה אבן הקבר היא ציון על קברו של האמורא הצדיק רבי יוסי ממלחיא. מסורות המעתיקות זיהוי של קברים ממקום למקום ידועות גם ביחס לקברים אחרים (כדוגמת קבריהם של מרדכי ואסתר אשר ידוע כי קבורים בפרס, אך יש ציון לקברם באזור קיבוץ ברעם).

הדרך העתיקה מהים לעמק החולה ולדמשק עברה בסמוך לציון הקבר, ועם הזמן התפתח במקום ח'אן לעולי רגל, ולידו התפתח כפר קטן מאוד שבו גרו כשבעים נפשות. הח'אן שימש את העוברים בדרך וסיפק פרנסה לתושבי הכפר. הסמיכות של הח'אן למקום קדוש העלתה את הסיכוי למבקרים רבים ולהגדלת מקורות הפרנסה של תושבי הכפר.

בכניסה לח'אן, אפשר לראות את מאפייני הח'אן בכלל: מבנים מסודרים בצורת ח'י"ת, ברחבת הח'אן קיימים שני בורות מים. המבנים נבנו בסוף המאה ה-18 על גבי אתר קדום שהיה כאן. אנשים הגיעו למקום מכל אזור דרום לבנון לזיכרון (עליות לרגל): להשתטח על הקבר, לנדוד נדרים, להתפלל ולבקש צאצאים, פרנסה ובריאות.

מבנה הקבר מורכב משני חדרים בעלי כיפות מרשימות, באחד החדרים נמצא הקבר, ומעליו הכיפה הגדולה יותר, שלמרכזה מחוברת שרשרת ברזל ששימשה, כנראה, לתליית כלים למאור. במלחמת העצמאות, במהלך מבצע "יפתח", ב-17 במאי 1948, כבשו כוחות ה"הגנה" את הכפר ותושביו עזבוהו. רובם הגיעו למחנות פליטים בלבנון ובסוריה.

אחרי הנסיגה של ישראל מלבנון בשנת 2000, הופסק זרם המבקרים מלבנון אל המקום, ורק מפעם לפעם נראים מאמינים המבקרים כאן.

מצודת כ"ח והאנדרטה (6-7)

מצודת כ"ח היא מצודת משטרה מסוג טגרט הצופה על עמק החולה. היא נקראת גם מצודת ישע על שם הכפר הערבי הנטוש נבי-יושע, שהיה סמוך למצודה.

הבריטים בנו את המצודה ב-1938, בעת המרד-הערבי, כמו שבע מצודות נוספות, במטרה לחזק את שליטת הצבא הבריטי על צומתי התחבורה העיקריים ועל יעדים אסטרטגיים בארץ ישראל. משטרות ספר נפרשו לאורך גבול הצפון כדי לסגור את הגבול מצד לבנון וסוריה. המקום שבו עומדת המצודה היה בזמנו הגבול בין ישראל ללבנון.

תחנת משטרה זו עמדה בנקודה אסטרטגית ביותר, שכן היא ניצבה על הדרך הראשית שעלתה ללבנון. מהמצודה יש נקודת תצפית טובה על כל עמק החולה ועל הדרכים המובילות ליישובי הצפון היהודיים המבודדים: כפר-גלעד, תל-חי ומטולה. בשנת 1948, המרחב ברובו היה מיושב על-ידי ערבים, היו מעט יישובים יהודיים שהתרכזו בעמק החולה. היישובים היהודים בהר היו: מנרה, משגב ורמות-נפתלי. מצודת המשטרה שלטה על הדרך לאצבע הגליל.

ב-15.4.1948, כשהבריטים התפנו מהגבול הצפוני עם לבנון, הם מסרו את המצודה לערבים – האוכלוסייה בעלת הרוב הדמוגרפי באזור (משטרות **טבריה ומטולה** נמסרו ליהודים, משטרת **צפת** נמסרה לערבים).

כוחות פלמ"ח **מחטיבת "יפתח"** ניהלו **קרבות קשים לכיבוש המצודה**, ורק בפעם השלישית הצליחו בכך. בקרבות נהרגו 28 לוחמים והם נקברו בסמוך למצודה, בקבר אחים. על כן נקרא המקום כיום מצודת כ"ח. בין ההרוגים היה **דוד צרקסקי**, מפקד כיתת החבלנים. הוא נפצע מרימון בנושאו מטען לפיצוץ קיר המצודה. בהיעדר דרך להגביה את המטען מעל היסודות המבוטנים של המבנה, הוא קרא לפקודיו להפעיל אותו על כתפיו, אולם הם סירבו, וכך נהרג במעשה גבורה. חיים חפר כתב עליו את השיר הידוע **"דודו"**.

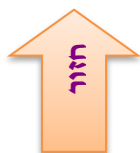
מבנה מצודת כ"ח משמש היום בסיס של משמר הגבול, וצורתו הייתה לסמל החייל.

שביל הפלמ"ח, חורשת הברושים, פילבוקס ונחל קדש (8-10)

שביל הפלמ"ח יורד אל עמק החולה דרך מעלה ישע (התוואי הישן של הכביש היורד מצומת יפתח לצומת כ"ח), השביל נסלל לפי נתיב הלוחמים שעלו לכבוש את המצודה בתש"ח. שביל הפלמ"ח עוקף את חורשת כ"ח: משפחות שכולות נטעו את הברושים במקום לזכר בניהם החיילים שנהרגו בקרבות. בחורשת הברושים נמצא **אורן יחיד**, המספר את סיפורם של שני האחים מנחם ואליעזר שבט שהשתתפו בקרבות מלחמת השחרור באזורים שונים. אליעזר נהרג בקרב המצודה ואילו מנחם נעדר וגורלו לא נודע. ההורים ביקשו שלזכר הבן הנעדר יינטע עץ שונה – עץ אורן. מאוחר יותר, נמצאה גופתו של מנחם בג'נין, ועצמותיו הועברו להר הרצל ב-1950.

שביל הפלמ"ח מגיע למצדית, **פילבוקס**, ומשם ממשיך בנחל קדש.

נחל קדש הוא הצפוני בנחלים שבהרי נפתלי הזורמים ממזרח למערב. זהו נחל אכזב המתחיל בלבנון. בנחל שני ערוצים, לא עמוקים מאוד, אך ממזרח למצודת כ"ח הם מעמיקים ונהיים לקניון יפה ותלול, שבו מפל יבש בגובה של כ-20 מ'. באזור צמחייה עשירה וצפופה של חורש טבעי מפותח – שאותו מיצגים האלון המצוי והאלה הארצישראלית. אפשר לראות כאן גם בעלי כנף שונים, אך בעיקר התפרסם הנחל במושבת שפני הסלע שבו. נחל קדש נקרא על-שם **קדש** הקדומה שבקרבתו. במקרא העיר מוזכרת כ"**קדש בגליל**" (**דברים יט, ב**; **יהושע כ, ז**; **יהושע כא, לב**) – שהייתה אחת מערי המקלט שאליהן נמלטו רוצחים בשגה.



מהלך הפעילות ביש"מ

סדר	מקום הפעילות	נושא הפעילות	תיאור הפעילות	דגש מיוחד	הערות	זמן	ציוד מיוחד
1	תצפית איתן (1) בחלק העליון של האנדרטה	1. משחק פתיחה 2. הצגת נושא היש"מ 3. הצגת האזור הגאוגרפי 4. יושבים על הגבול	1. משחקים ונהנים (1) : "הרעות", באחריות מש"צים . 2. מה מצפה לנו היום – קישור היש"מ לסדנה והצגת המסלול. 3. מקור השם: האזור הגאוגרפי ושם היישוב (יהושע יט, לג-מ). 4. כביש, גדר, צומת (3) – משימת תלמידים (בחוליות). 4. סיפורו של היישוב רמות-נפתלי.	4. החשיבות האסטרטגית של צומת נבי-יושע והמשמעות של התיישבות לאורך הגבול ובסמוך לו. כביש, גדר, צומת (4) – תשובות למורה 4. המצור על יישובים בהר, ובניהם על רמות-נפתלי, במלחמת העצמאות וקישור לסיפור הקרב על מצודת כ"ח ולנבי-יושע שאליהם נגיע בהמשך המסלול.	רצוי להתחיל בחלק העליון של האנדרטה, בשטח מרווח, ואח"כ לרדת לאנדרטה עצמה.	25 דק'	תנ"ך, מפת נחלות השבטים (2)
	האנדרטה	מורשת והנצחה	א. סיפורו של לוחם (5) – רס"ן איתן בלחסן ז"ל ב. חשיבות ההנצחה	1. ציוני דרך בחייו של איתן בלחסן ז"ל (חלק מהאנדרטה). 2. עמדת שמע. ב. גבריאל גרסיה מרקס: "המוות לא בא עם הזקנה, המוות בא עם השכחה".	בנקודת השמע: להשמיע רק לאחר ריכוז כלל התלמידים.	15 דק'	
	עץ הערמונים של אנה פרנק	מייאוש לתקווה ומחרבן לצמיחה	א. סיפורה של אנה פרנק (בקצרה). ב. סיפורו של עץ הערמונים ונטיעתו במקום זה.	ב. חשיבות העץ עבור אנה פרנק כמקור תקווה וחשיבותו עבורנו כסמל.	עץ הערמונים נמצא מדרום לרחבת התצפית, מוגן בגדר ברזל.	7 דק'	ציטוטים מיומנה של אנה פרנק (6)
11				ג עץ הערמונים – ציטוטים מיומנה * ארוחת בוקר :			

		אפשר לקיים במקום או בדרך היציאה מהיישוב – בגן משחקים נחמד או בדשא מרכזי.	<u>של אנה פרנק (6)</u> , מיזם חשוב זה נעשה ביוזמתו של מורה לאזרחות ולהיסטוריה בשם נתי הייני מרמת-גן.				
	15 דק'	הקפדה על זהירות בחציית הכביש אל נקודת התצפית.			הליכה	מעץ הערמונים לתצפית קק"ל	
2	20 דק'	מפה מוקטנת של אזור החרמון, הגולן והגליל המזרחי מצורפת לתצפית.	* בנקודת התצפית מתחברים לשביל ישראל – במקום יש שתי נקודות תצפית: הראשונה על הדרך והשנייה 20 מ ממנה, לאחר הפנייה דרומה.	יש להתייחס שוב למפת הדרכים והיישובים (מפה 1 ומפה 2) בתקופת המנדט ובמלחמת העצמאות, ראו מפות: <u>כביש, גדר, צומת (3)</u> – משימת תלמידים: להראות את מצודת כ"ח, היושבת בצומת אסטרטגי של מפגש הדרכים.	תצפית	תצפית קק"ל (2)	
3	20 דק'	לבחירה אחת מההצעות.	בדרך נבחין במבנה בטון טמון באדמה ששימש לבריטים כבונקר מגן. בצדו המזרחי, אפשר עדיין להבחין בתעלות קשר.	<u>משחקים ונהנים (1)</u>	הליכה	מתצפית קק"ל לנבי-יושע	
4	20 דק'	בסמוך למבנה קבר נבי-יושע יש אפשרות לפנות הן ימינה הן שמאלה כדי להגיע לכניסה, מומלץ להיכנס משמאל למבנה (מהשביל העובר דרך עץ האלה ובור המים).	אפשר לנסות לראות כמה תלמידים נדרשים כדי להקיף את העץ.	א. <u>עצים עתיקים לצד קבר קדוש</u> – משימת חוליה. ב. מהו <u>בור מים (8)</u> ומדוע הוא נמצא דווקא כאן – משימת מש"צים.	א. עץ <u>האלה האטלנטית</u> העתיק (בצדו המערבי של הח'אן) ב. בור מים	א. נבי-יושע (3) עץ האלה ובור המים (4)	
	20 דק'	* זהירות יתרה בקרבה לפתח החשוף של בור המים.	א. במקום שהאפשרויות החקלאיות בו מעטות (אזור הררי) ושאינו בו מקור מים איתן, אך הוא יושב על דרך קדומה חשובה שעברה בין	א. מקור השם (<u>יהושע כד, כט</u>). א. מיקומו של הכפר במרחב – מדוע דווקא כאן.	א. סיפור הכפר	ב. הח'אן, המסגד והקבר (5)	
	תנ"ך						

			ערי מסחר, בין הים, צור וצידון לבין העמק ודמשק. א3. הכפר יושב בצומת אסטרטגי, המשמעות הנובעות מכך.	א3. הכפר בתקופת המרד הערבי ומלחמת העצמאות, גם בהקשר למצודת כ"ח. היה או לא היה – ניצול מסורות המעתיקות זיהוי קברים ממקום למקום בהתאם לנגישות של מקום ולחשיבותו (כגון צומת דרכים חשוב).	ב. קבר יהושע בן נון		
	5 דק'		משנה זהירות בחציית הכביש – בהתאם לנהלים		הליכה	מהח'אן למצודת כ"ח	
סמל משמר הגבול (9)	5 דק'	אפשרות כניסה למוזאון "הרעות" בתיאום מראש.		א1. מבנה מבוצר הבנוי בטון, מדוע. א2. מצודת כ"ח (נבי- יושע) שהייתה לסמל של משמר הגבול.	א. מבנה המצודה	מצודת כ"ח (6)	5

6	אנדרטת מצודת כ"ח (7)	משימת תלמידים	ב. סיור חופשי של התלמידים באנדרטה – מה אפשר ללמוד ממתחם האנדרטה. <u>תרמיל ערכים (11)</u> – שאלה 1. ג. סיפור הקרב, התייחסות לשם המצודה, שהשתנה מ"יושע" ל"כ"ח", ולצומת הנמצא בעמק – צומת כ"ח. <u>תרמיל ערכים (11)</u> – שאלות 2-3. ג1. גבורתם של <u>פילון פרידמן, דוד (דודו) צ'רקסקי ויזהר ערמוני</u> – שגם קיבל את עיטור הגבורה. ג2. * חיילים נסוגים ומפקדים מחפים. * אין ליפול חיים בשבי. * אין משאירים פצועים בשדה הקרב. * דבקות במשימה. * רעות. * הקרבה. טקס משימת חוליה ומש"צים.	ג. <u>הקרב על נבי-יושע</u> ג. תרמיל ערכים 3. <u>בעקבות לוחמי נבי-יושע (12)</u>	30 דק'	מערכת שמע ורמקול להשמעת "התקווה", מילות "התקווה" ודגל ישראל
	שביל הפלמ"ח מאנדרטת מצודת כ"ח לחורשת הברושים	הליכה			5 דק'	שביל הפלמ"ח יורד אל עמק החולה דרך מעלה ישע. בו נרד אל אתרים 8-10 ואל סוף המסלול.
7	חורשת הברושים (8)	סיפורה של החורשה	1. זיכרון והנצחה – נטיעת החורשה לזכר נופלי קרב נבי-יושע. 2. סיפורו של האורן הבודד (<u>ראו: תיאור האתרים שבמסלול</u>).		7 דק'	
8	מחורשת הברושים לפילבוקס		הוראות בטיחות לירידה בשביל צר		30 דק'	
9	פילבוקס (9)	מעגל של"ח	<u>מעגל של"ח (13)</u>		30 דק'	אפשר לעלות לפילבוקס לתצפית.
10	מהפילבוקס	הליכה	1. תדריך בטיחות		45	

	דק'		לירידה אתגרית לכיוון סיום נחל קדש. 2. שביל הפלמ"ח, מהמצודה ועד לסוף המסלול, הוא הנתיב שבו עלו הלוחמים, בכל הציוד הנדרש, לכיבוש המצודה – ההליכה בו ממחישה מאוד את הקושי הרב שעמדו בפניו, את נחישותם ואת דבקותם במטרה.			לחניון קק"ל (סוף המסלול)	
	30 דק'		הקשבה מכובדת ומכבדת לדברים, בלי לשפוט או להגיב.	מעגל סיכום : 1. מה עשינו היום (אתרים ופעילויות). 2. מה היה הרגע המשמעותי ביותר עבורך במהלך היום ומדוע.	סיכום היש"מ	חניון קק"ל (11)	12



המחשבות ואמצעי עזר לניהול היש"מ

משחקים ונהנים (1)

משחק הרעות

1. יוצרים מעגל תלמידים צפוף.
2. מגדירים מתחם מסוים.
3. במרכז המעגל, עומד תלמיד בעיניים עצומות.
4. חבריו למעגל צריכים להעביר אותו מצד אחד של המתחם לצדו האחר בלי מילים ובלי מגע פיזי. התלמיד שבמרכז המעגל (שעיניו עצומות) פסיבי – עליו לסמוך על חברי הקבוצה. הקבוצה והתלמיד נעים יחדיו אל עבר קצה המתחם, מעגל הקבוצה עוטף את התלמיד ומשמש עבורו גבול בטוח).

משחקי הפגה לדרך

פיקולו, לא להתבלבל

לפני המשחק, קובעים מילים שנלוות אליהן תנועות מוסכמות – תנועה לכל מילה. המנחה מכריז מילה, אם הוא מוסיף לפנייה את המילה "פיקולו", על התלמידים לבצע את התנועה המוסכמת, אם לא – עליהם להימנע מלעשות את התנועה. על המנחה לנסות לבלבל את התלמידים בכך שאומר מילה אחת ומבצע תנועה השייכת למילה אחרת. המשחק צריך להיות מהיר מאוד. המתבלבל יוצא מהמשחק.

מעגל תנועה

משימה המחייבת את התלמידים להיות קשובים זה לזה. המנחה בוחר בתלמיד לבצע את התנועה הראשונה. כל הקבוצה צריכה לחזור על התנועה שוב ושוב. מעתה, כל אחד יכול לשלב תנועה חדשה, אך רק אם תלמיד אחר לא מנסה לשלב תנועה חדשה באותו זמן. על התלמידים לבצע את כל התנועות המצטרפות ברצף: כולם מבצעים את התנועה הראשונה ואחריה את השנייה, אחריה את התנועה השלישית, וכך הלאה עד שכל התלמידים הכניסו תנועה למעגל. הקבוצה תבצע את כל התנועות ברצף.

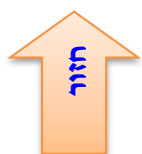
בוס

המשתתפים מתחילים לספור על-פי סדר הישיבה – כל תלמיד אומר מספר בתורו. כל פעם שמגיעים למספר שהוא כפולה של שבע או שמופיעה בו הספרה שבע, כולם אומרים "בוס". אפשר לשכלל את

המשחק ולהקשות על התלמידים על-ידי הוספת כלל: כל פעם שמגיעים למספר שהוא כפולה של תשע או שמופיעה בו ספרה זו, על כולם לומר "טראח".

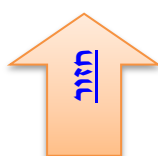
פיו-פיו

התלמידים עומדים במעגל והמנחה עומד במרכזו. המנחה מסתובב במקום בעיניים עצומות, ידו מורמת באוויר ומצביעה לכיוון התלמידים. המנחה עוצר, התלמיד שעליו הוא מצביע צריך להתכופף למטה והעומדים משני צדיו צריכים "לירות" זה בזה, כלומר: לומר "פיו-פיו" ברצף עד שנגמר להם האוויר. מי שנגמר לו האוויר ראשון הפסיד והוא נכנס למרכז המעגל במקום המנחה. אפשר לשחק את המשחק גם בנוסח אחר: אמירת "פיו" ושם התלמיד.





מתוך: [אריה בר](#)



כביש, גדר, צומת (3) – משימת תלמידים

(כביש הצפון, גדר הצפון וצומת נבי-יושע)

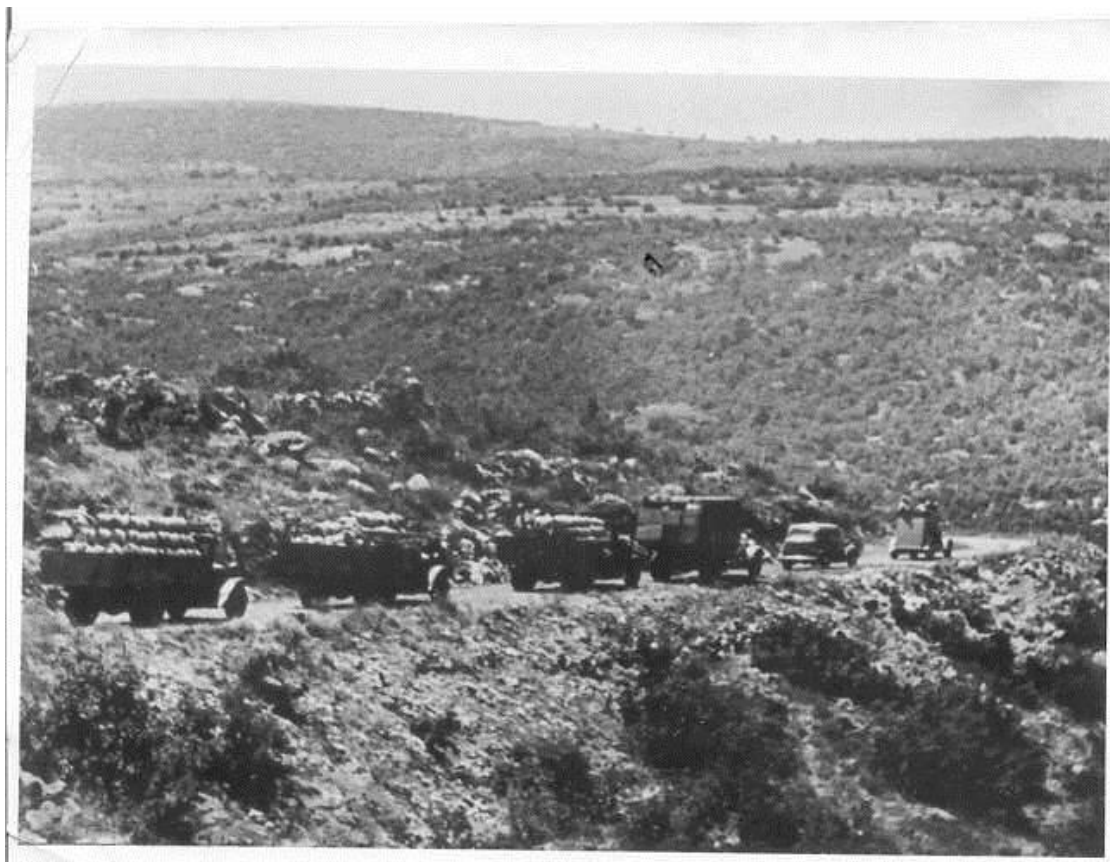
התבוננו במפות וקראו את המידע המצורף

א. ציינו על גבי מפה 1 את הנקודה האסטרטגית ביותר בשטח והסבירו מדוע היא אסטרטגית.

ב. ציינו בפני המורה היכן נמצאת נקודה זו בשטח.

ג. ציינו מה אפשר ללמוד מהנתונים המופיעים במפות ומהמידע:

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____



פועלי "סולל בונה" בונים את גדר הצפון, מתוך: [ויקיפדיה](#)

מפה 1: צומת נבי-יושע

מפה מתוך: google earth

מבנה מצודות בריטית



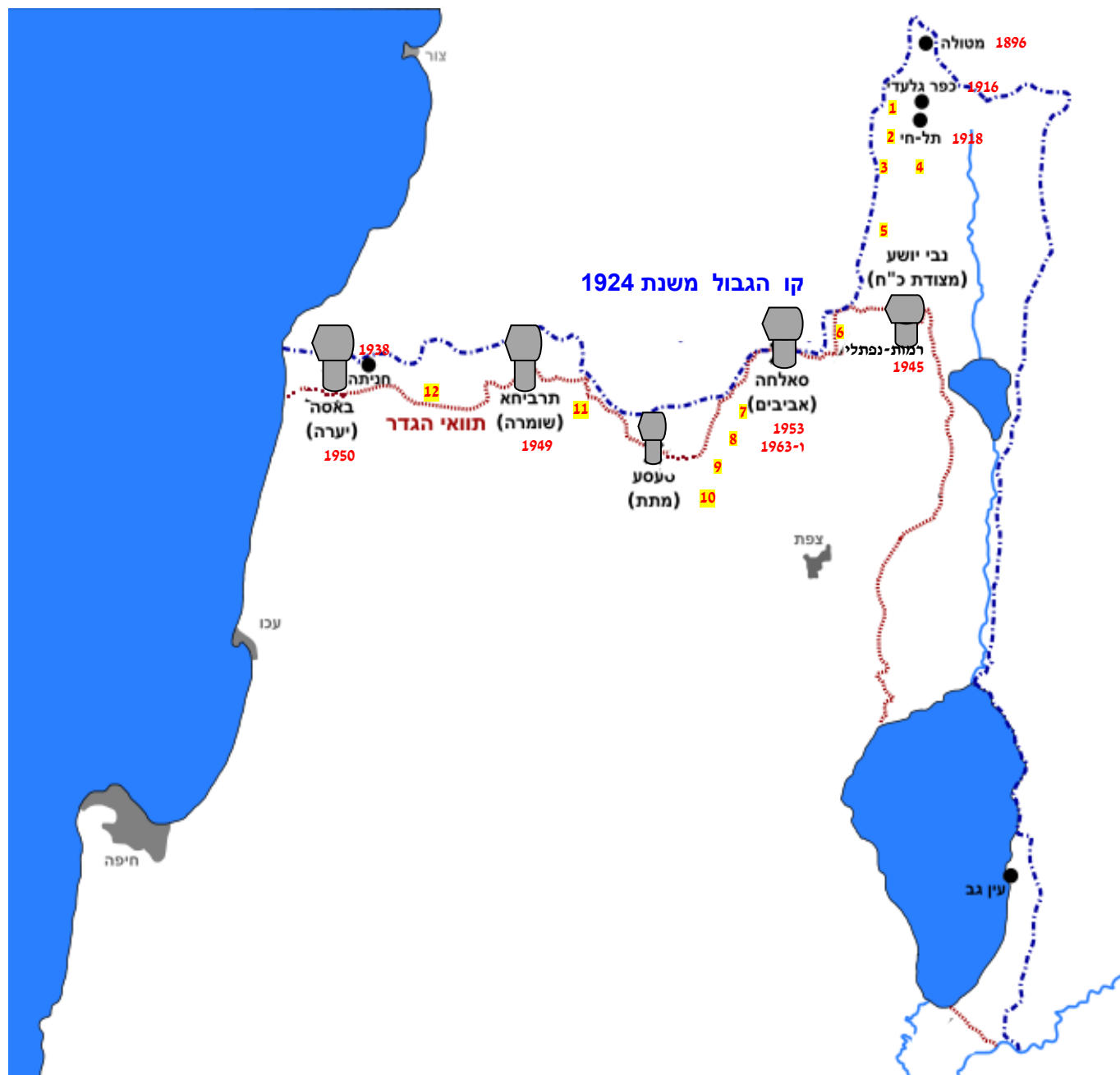
כביש הצפון – נסלל בשנת 1937, בימי המנדט הבריטי, בניסיונות לדכא את **המרד הערבי הגדול**. הליקויים בהגנת גבולות הצפון מפני חדירת כנופיות ערביות נתנו אותותיהם, ומאורעות הדמים בארץ גברו (1936-1939). הכביש נסלל מאזור ראש-הנקרה במערב ועד נבי-יושע במזרח. לאורכו הוקמו בנייני משטרה ומצודות שמירה, והם עומדים במקום עד היום. תוואי הכביש עבר בסמוך ליישובים הערבים הגדולים בסביבה, והיום הוא עובר במרחק של קילומטרים מספר מן הגבול. בתקופת המנדט הבריטי, המעבר בכביש לא היה חופשי, ונדרש רישיון מיוחד לכך.

גדר הצפון – גדר תיל שנמתחה לאורך הכביש כדי להכביד על המסתננים. את הגדר הקימו פועלים יהודים, עובדי "סולל בונה". גדר הצפון פורקה בשנת 1942. באוקטובר 1949, הוכללו חלקים נכבדים של הכביש באזור ביטחון שהתנועה בו ללא היתר נאסרה. בשנות החמישים של המאה ה-20, היה הכביש במצב ירוד, ובשנת 1960 הוחל בתיקונו באזור מושב גורן. בינואר 1964, נפתח הכביש מחדש לתנועה לאחר ששופץ כך שהיה אפשר לשוב ולהשתמש בו.

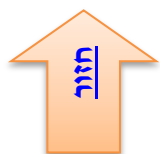
מצודות בריטיות

1 - ישוב (שםם ושנת הקמתו מופעים למטה)

מפה 2: כביש הצפון וגדר הצפון



- | | | |
|-------------------------|-----------------------|------------------------|
| 1- קיבוץ משגב-עם – 1945 | 5- קיבוץ יפתח – 1948 | 9- דוב"ב – 1957 |
| 2- מרגליות – 1951 | 6- קיבוץ מלכיה – 1949 | 10- קיבוץ סאסא – 1949 |
| 3- קיבוץ מנרה – 1943 | 7- קיבוץ יראון – 1949 | 11- שתולה – 1969 |
| 4- קריית-שמונה – 1949 | 8- קיבוץ ברעם – 1949 | 12- קיבוץ אדמית – 1958 |



כביש, גדר, צומת (4) – תשובות למורה

(כביש הצפון, גדר הצפון וצומת נבי-יושע)

התבוננו במפות וקראו במידע המצורף

ד. ציינו על גבי מפה 1 את הנקודה האסטרטגית ביותר בשטח והסבירו מדוע היא אסטרטגית.

צומת נבי-יושע, צומת חשוב שבו מתחברות ארבע דרכים (שתי דרכים חשובות מאוד: כביש הצפון וכביש ראש-פינה-מטולה). השליטה בצומת מאפשרת שליטה בכבישים, ולמעשה מאפשרת שליטה על המעבר אל היישובים.

ה. ציינו בפני המורה היכן נמצאת נקודה זו בשטח.

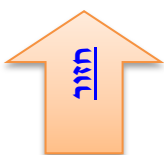
ו. ציינו מה אפשר ללמוד מהנתונים המופיעים במפות ומהמידע:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.
- 7.
- 8.
- 9.
- 10.

למורה: תשובות אפשריות לדוגמה

1. הכביש סמוך לגבול לבנון.
2. יש יישובים סמוך לגבול לבנון.
3. סלילת הכביש והקמת הגדר החלו עוד בתקופת המנדט הבריטי ובסביבה עוינת של כפרים ערביים רבים.
4. הקיבוצים מנרה ומשגב-עם לא נכללו בתחום הגדר.
5. בתקופת מלחמת העצמאות (גם קודם לה ולאחריה) היו יישובים רבים (בעיקר קיבוצים) לאורך הגבול – גם כשלא הייתה גדר בין לבנון וישראל וגם כשהיה מסוכן לנסוע שם ונדרש אישור לנסיעה בכביש הצפון.
6. הוקמו מצודות ונקודות שמירה לאורך הכביש והגדר.

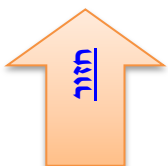
לאחר ביצוע המשימה ולאחר התייחסות לתשובות, המורה ישאל: לדעתכם, מה המשמעות של חיים ושל עבודה סמוך לגבול – היום ובעבר? (חשוב להתייחס לערכים העולים מתוך תשובות התלמידים.)





איתן בלחסן ז"ל, מתוך: [אתר נזכור את כולם](#)

ביום ז' באדר תשנ"ט (23.2.1999), נפל איתן בקרב בלבנון, עת הוביל את יחידתו לפעילות מבצעית יזומה נגד חוליות החיזבאללה בגזרה המזרחית בדרום לבנון. הכוח נתקל במארב מחבלים, ובמהלך הקרב נהרגו שלושה קצינים: רב-סרן איתן בלחסן, מפקד הסיירת; סגן לירז טיטו, קצין הנדסה שצורף לכוח; וסגן דוד גרנית, מפקד צוות בסיירת. בן שלושים היה איתן במותו. הוא נטמן בבית העלמין של מושב רמות-נפתלי. הותיר אחריו אישה ובת, הורים, שני אחים ואחות. (להרחבה: [איתן בלחסן ז"ל](#), באתר "יזכור")



ב-23 בפברואר 1943, כתבה אנה פרנק:

"הבטנו למעלה אל השמים הכחולים, אל עץ הערמון, שצנפו
133 עמ הטיפות, ואל השחים והציפורים הנוספות שנראו
בעשיות כסף. כל זה ריתק אותנו כל כך שלא יכולנו לדבר."

בדיוק שנה לאחר מכן, ב-23 בפברואר 1944, כתבה פרנק:

"כמעט בכל בוקר, אני הולכת לעליית הגג כדי לנשוף את
האוויר המחניק החוצה מהריאות שלי. מהמקום האהוב עליי על
הרצפה, אני מסתכלת למעלה, לשמים הכחולים ואל עץ
הערמון החשוף. כל עוד זה קיים, וכל עוד אני אוכל לחיות
כדי לראות את זה, את אור השמש, את השמים הלי העננים, כל
עוד זה נמשך – אני לא יכולה להיות לא שמחה."

ציטוטים מתוך: [ויקיפדיה](#)

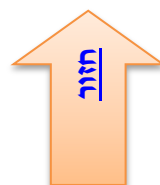


עץ הערמונים שליד בית אנה פרנק באמסטרדם

מתוך: [ויקיפדיה](#)



אנה פרנק



צופים אל המרחב (7)

א. פתרו את חידות הציורים וגלו שמות יישובים ואתרים שבמרחב.
ב. זהו אותם בשטח בעזרת מפה.

2

50 +



1



_____ כ = ק 10, 10 _____

4

_____ ~~שתי~~

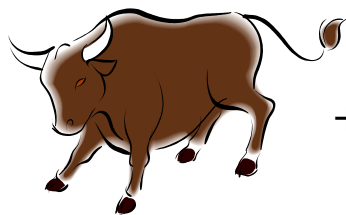


3



_____ ג = י

6



+ 20

מ = י _____

5



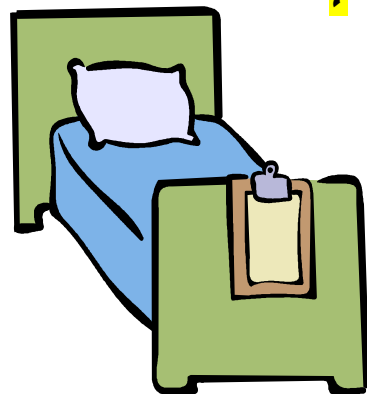
_____ × × + × _____



+



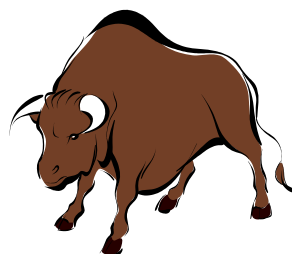
8



7

30 6 X

30, 2, 6, 10

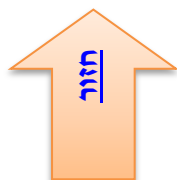


9

+ 20



10



תשובות למורה

1. קריית-שמונה
2. גולן
3. דן
4. גדות
5. חרמון
6. כפר-בלום
7. מטולה
8. לבנון
9. כפר-יובל
10. הר אודם

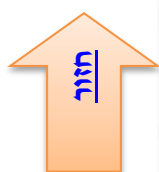
בור מים



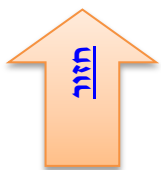
חיל
החינוך
והנוער

ערכת המחשבות להדרכת ידיעת הארץ

של"ח
ידיעת הארץ



סמל משמר הגבול, בתוך: ויקיפדיה



קישור לאתר "נזכור את כולם"

עמירם אנקלביץ ז"ל	צבי הורוביץ ז"ל	מלאכי מושקוביץ ז"ל	אליעזר שבט ז"ל
משה אלקבץ ז"ל	נחמיה ויסוצקי ז"ל	שלמה מזרחי ז"ל	מרדכי ראוך ז"ל
חיים גוטמן ז"ל	יובל טולצינסקי ז"ל	משה נאמן ז"ל	דוד שוורץ ז"ל
משה סטשי ז"ל	יצחק יזעאלוביץ ז"ל	בועז עמיקם ז"ל	אליעזר בן-נבט ז"ל
יעקב איציקזון ז"ל	אמנון יקותיאל ז"ל	יזהר ערמוני ז"ל	מאיר בן-בשט ז"ל
ספי (יוסף) אהלי ז"ל	אברהם כהן ז"ל	אליעזר פוטרמן ז"ל	
אמנון אקרמן ז"ל	חנן כוכבא ז"ל	פילון פרידמן ז"ל	
אריה ברזילי ז"ל	ישראל לוינסקי ז"ל	דוד צרקסקי ז"ל	



צילום: Cc-by-sa-2.5,2.0,1.0, מתוך: [ויקיפדיה](#)

תרמיל ערכים (11) – משימת תלמידים

הנכם נמצאים באנדרטת מצודת כ"ח.

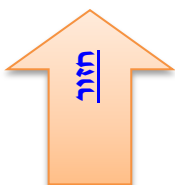


המידע
אירוע,

1. הסתובבו במתחם האנדרטה וכתבו במפורט את שאתם יכולים לשאוב ממנה (על אנשים, על על המקום וכו').

2. אילו ערכים עולים מסיפור הקרב ומסיפוריהם של הלוחמים?

3. עם איזה ערך אתה מזדהה ביותר? מדוע?



צילום: ד"ר אבישי טייכר, מתוך: [ויקיפדיה](#)

הצעה לטקס באנדרטת מצודת כ"ח

קריין 1

מילות השיר "יש פרחים", להשמיע ברקע את המנגינה.

קריין 2 (מומלץ לתמצת את הקטע המוצע כאן)

סיפר לי, שיובל לא נפגע במכת האש הראשונה, והוא יכול היה לסגת ולהינצל. אבל הוא היה שם עם בן דודו, נחמיה ויסוצקי שנפצע, והוא לא הסכים לעזוב אותו. בגלל שהוא נשאר, בסוף גם הוא נהרג. אחר כך מצאו את שניהם יחד באותו מקום".

לימים הציע משרד הביטחון למשפחות להעביר את הגופות לקבורה בחיפה. שושנה סירבה בתוקף. "הם היו חבורה מאוד מלוכדת, שהחברות, ההכשרה וההתיישבות בגליל היו הכי חשובים להם", היא אומרת. "לכן רציתי שיישאר שם, עם החברים שלו, בגליל, במקום היפה הזה שמשקיף על כל העמק".

מתוך עיתון "על הצפון", 31.7.2003

ערב פסח 1948, כשיובל כמעט בן 19 ונמצא כמעט שנה בהכשרה בדפנה, יצאה שושנה, כדרכה, לעזור לאמה להכין את הבית לקראת הפסח. "למרות שקרבות מלחמת העצמאות כבר התחילו, ולמרות שידעתי שיובל נמצא בפלמ"ח, לא הקשבתי באותו יום לרדיו ולא קראתי עיתון. לכן, לא ידעתי מה קורה. כשחזרתי הביתה מצאתי את כולם יושבים ובוכים. שאלתי מה קרה, ובהתחלה אף אחד לא רצה להגיד לי". דמעות ממלאות את עיניה של שושנה כשהיא מתארת את הרגע הזה. "כולם ישבו ושתקו. בסוף אמרו לי לקרוא את העיתון. היה כתוב שם על הקרב בנבי יושע, ועל כך ש-12 בחורים ממנהכשרה בדפנה נפלו, ביניהם תשעה בוגרי בית הספר הריאלי. שמו של יובל היה ביניהם. ככה זה היה אז. אף אחד לא בא להודיע לנו, ואנחנו קראנו על האסון בעיתון שאבא שלי הביא הביתה".

למרות האבל הכבד החליט שלום טולצ'ינסקי שלא מבטלים את ליל הסדר וחוגגים אותו לפי כל הכללים. "כל ליל סדר היו באים אלינו המון אורחים ושלום לא רצה לאכזב אותם. הוא חשב שחייבים לקיים את הסדר כהלכתו, ולהתאבל אחר כך. אבל בשלב מסוים אבא שלי ניגש אלי ואמר לי, 'לפני 19 שנים עשיתי ליובל את פדיון הבן, ועכשיו אני קורע עליו קריעה'. זה היה רגע שאני לא שוכחת. מאז, כל ליל סדר הוא היום הכי קשה שלי בשנה".

רק לאחר כחודש נקבר יובל, יחד עם חבריו, בקבר אחים ליד מצודת כח, בנקודה המשקיפה על עמק החולה. סיפור הקרב הקשה סופר לשושנה רק זמן רב לאחר מכן. "אחד החברים שלו

קריין 3

לא אשכח זאת רעי / נתן אלתרמן (מתוך: מחזור עיר היונה, "שירים על רעות הרוח", פרק ו)

לא אשכח זאת, רעי, איך על גב נשאתני
ותזחל אתי הר וגיא.

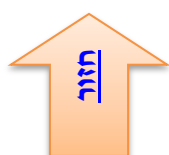
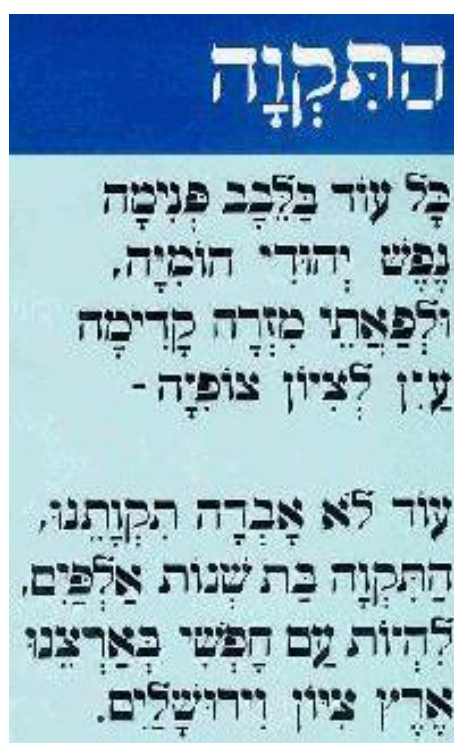
לא אשכח לך זאת, איך למות לא זנחתני
בחבקי צווארך כחבקי את חיי.
הנה לילה, רעי, הניחני הפעם.
הנה לילה, רעי, הניחני וברח...
כי מכות רקותיי, כי הלב הלם פעם,
כי השמש עליי לא יזרח.

קריין 4

והנה אנחנו כאן היום, _____ שנים לעצמאותנו, חופשיים בארצנו.
ומוטל עלינו: לזכור ולא לשכוח, ללמוד, לחשוב, להבין ולשאול, לברר מה חלקנו בסיפורה של הארץ
הזו, מה האחריות המוטלת עלינו ובמה אנחנו יכולים לתרום את חלקנו.
"אין זה מספיק שאנחנו עושים כמיטב יכולתנו, לפעמים עלינו לעשות את מה שנדרש"

וינסטון צ'רצ'יל

נסיים בשירת התקווה:



באחריותי להכיר דמויות, אירועים וסיפורים מתולדות המאבק על המולדת כחלק מזהותי הלאומית.

- א. שיחה במעגל.
- ב. דיבור ברשות.
- ג. משפט קצר.
- ד. הקשבה.
- ה. תגובה עניינית ולא-שיפוטית.

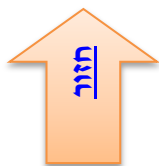
שאלות מנחות

1. **מה למדנו היום שהיה חדש עבורך?**
2. **עם איזו דמות מהדמויות שהתוודענו אליהן היום הזדהית במיוחד ומדוע?**
3. **מה הקשר בינך ובין אותן דמויות, אם יש קשר?**

עם אילו ערכים שעלו מסיפורי הקרבות ומסיפורי הלוחמים אתם יכולים להזדהות גם היום?
במה בחייכם ערכים אלו יכולים לבוא לידי ביטוי?
(יש לכוון לחשיבות שבהתגייסות למשימות לאומיות ובהתנדבות של כל חלקי החברה, גם מחוץ לשדה הקרב, כדי לקיים חלוקת נטל צודקת וכדי לקדם בהצלחה מטרות לאומיות וחברתיות.
כל אחד מאתנו יכול למצוא את דרכו לתרום.)
4. **במה החשיבות של פעילות בעקבות לוחמים מעין זו?**
5. **המורה יסיים במילים שכתבה כוכי בן-יוסף (ביום שדה שהתקיים במסלול זה, ליד אתר ההנצחה במצודת כ"ח, הקריא מורה השל"ח את הקטע הנ"ל, שהוא חשב שכותבו הוא אנונימי. פתאום פרצה מחנכת הכיתה בבכי מהתרגשות. היא היא כוכי בן-יוסף, היא כתבה שיר זה כשהייתה תלמידה בתיכון, 32 שנים קודם לכן. היום היא מורה ומחנכת בבית ספר "דנציגר" בקריית-שמונה):**

אפשר לספר על עצב ומלחמה
ולזכור כאב ודמעות.
על כל אותם שנפלו בבלוריתם, צעירים וחסונים,

ועל האבות שאינם ושהותירו יתומים,
ועל הרבה אימהות שעיניהן עדיין שטופות בדמעות
ושלא ישכחו לעולם.
ואפשר לדבר גם על שחוק וחלום,
ותקווה וחיוך בכל מקום,
שהם הותירו לנו.
כי בזכותם יש לנו ארץ ושמש וים,
חלומות לרקום, ולקוות :
שהם... וזהו...
שלא נכאב ולא נבכה.
בזכותם.



[יהושע יט, לג-מ](#)

[יהושע כד, כט](#)

[דברים יט, ב](#)

[יהושע כ, ז](#)

[יהושע כא, לב](#)

ביבליוגרפיה מומלצת

- אייל, יגאל (1998), **האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי על-ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל, 1936–1939**, תל-אביב: משרד הביטחון.
- דקל, יהודה (2003), **משטרה עברית**, ירושלים: כרטא.
- דקל, יהודה (2006), **[מצודת כ"ח – רעות תחת אש](#)**, ירושלים: כרטא (הספר במלואו מופיע בקישור).
- לבנה, מיכה (2000), "ערכי טבע ונוף בגליל ההררי", **אריאל**, 143-144.
- ספי, בן-יוסף (עורך) (2001), **מדריך ישראל החדש, הגליל העליון וחופו**, 3, ירושלים ותל-אביב: כתר, ידיעות אחרונות ומשרד הביטחון.

קישורים אינטרנטיים נוספים

- [אנדרטת הכ"ח או הכ"ט](#) – פורום פרש.
- [ארץ זוכרת יושביה](#) – לינקים למידע ולאתרים הקשורים בנושא ההנצחה.
- [בור ובאר](#) – אתר מט"ח.
- [גדר הצפון](#) – מט"ח.
- [דודו](#) – יוטיוב.
- [הכפר נבי-יושע](#).
- [העץ של אנה פרנק נגדע בהולנד ויצמח בישראל](#) – ynet.
- [העצים המקודשים](#) – הקיבוץ המאוחד, ספריית הפועלים.
- [הקמת הגדר הצפונית ושאלת כישלונה](#), מאמר מאת: קרויז גד – אתר מט"ח.
- [הקרב על נבי-יושע](#) – אתר לזכרו של פילון פרידצן ז"ל, כולל תמונות, עדויות, סיפורים.
- [הקרב על נבי-יושע](#) – יוטיוב.
- [הקרב על נבי-יושע – לא אשכח זאת רעיי](#) – יוטיוב.

[יחסי כוחות: שת"פ בריטי-ציוני להגנת גבול הצפון](#), מאת: נדב מן – אתר השריון (כולל תמונות).
[יער הרי נפתלי](#) – קק"ל.
[מצודת ישע](#) – מוזיאון "בית יגאל אלון".
[מצודת כ"ח](#) – ויקיפדיה.
[משפחת באום: משואה לתקומה](#) – סיפור היישוב רמות-נפתלי, מתוך: ynet, כולל תמונות.
[נבי-יושע – הכפר והמצודה](#) – האתר הוקם על-ידי מולה באהר, אחיינו של פילון פרידמן ז"ל.
[נבי-יושע – הסיפור שלא סופר](#) – ביטאון חיל האוויר.
[נטיעת ייחור מהערמון של אנה פרנק לזכרו של איתן בלחסן](#) – יוטיוב.
[סיפור מצודת כ"ח](#) – בפייסבוק, סיבת בניית המצודות וסיפור הקרב מתומצת.
[סיפורו של איתן בלחסן ז"ל](#).
[סקר נוף – הרי נפתלי](#) – אתר מכון דשא.
[עשור למותו של איתן בלחסן ז"ל](#) – יוטיוב.
[פילון פרידמן – קרב נבי-יושע](#) – יוטיוב.
[פרקים בתולדות קריית-שמונה](#) – מלחמת העצמאות באצבע הגליל.
[קרן נפתלי](#) – מידע לדרך.

